

FTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-14>

А.Б. Абдуллина¹, Ш.А. Доскеева², Қ.Т. Тулебаева³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

МИФОЛОГИЯДАҒЫ ҚҰСТЫҢ ОРНИТОМОРФТЫ АРХЕТИПІ (А.КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «ҚОҢЫРҚАЗ» ӘНГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада мифологиядағы орнитоморфты архетиптердің теориясы, оның ішінде «акку-каз» образына тоқталып, түркі халықтары, басқа да халықтар таным жүйесіндегі көрінісі айтылған. Түркілік танымда «акку-каз» адалдықтың, достықтың, киеліліктің белгісі болса, басқа халықтарда екі әлемді жалғастырушы, адам жанының символы, балалардың қорғаушысы, құтқарушысы, адами және тәңірлік сипатқа ие бейне ретінде аңғарылады. Көркем прозадағы осы тектес мифтік сюжеттер неомифологиялық сипатпен поэтикалық жүйе құрайды. Бұл құбылысты әдебиет пен философиядағы постмодернистік бағыттың бір сипатына да жатқызуға болады. Готикалық стиль, магиялық реализм, мифтік реалийлер, мифологемалар, мифтік сюжеттер, мотивтер, штрих-детальдар – фантастикалық сарынның реализмге өту жолындағы шынайылық идеясын туындатуға себепкер болатын ұғымдар. Көркем шығармадағы магиялық реализм әдісінің қолданылуы – параллель өмірдің, жалпы диалектика заңдылықтарын, түрлі қоғамдағы кереғар құбылыстардың сипатын ашатын, гносеологиялық танымның иррационалдық тұрғыда жетілуі секілді көрінгенмен, ұттық кодификация, қазақы түсінік, халықтық пайым негізінде өрбитін ерекше бағыт. Жазушының «Қоңырқаз» әңгімесіндегі түрлі мәселелердің қамтылуы – бір шағын ғана эпикалық туындының бойында бірнеше идеяның бірігуінде. Шығарманың шешімі симуляциялық сипатқа ие болғанымен, оқырманның «алдануы» магиялық реализмнің негізін тануына себеп болды. Постмодернистік бағыттағы көркем шығармалардағы басты ерекшелігі–интермәтінділіктің бірнеше әдістерінің сюжеттік желіде орын алуы. Реминисценция әдісінің, яки мифтік түпкі танымның жаңаша «сипат» алып, магия мен реализмнің қатар ұштасуы – шығарманың идеясын нақтылайтын фактордың бірі. Сондықтан да көркем туындыдағы интермәтінділік мәселесі де бірнеше бағыттар мен ағымдардың басын біріктіріп қана қоймайды, сонымен қатар туындының поэтикалық болмысына әсер етеді.

Кілт сөздер: магиялық реализм, симуляция, мифологема, архетип, неомифология, ұлттық код.

А.Б. Abdullina¹, Sh.A. Doskeyeva², K.T. Tulebayeva³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

The ornithomorphic bird archetype in mythology (Based on the story of A.Kemelbaeva «Konyrkaz»)

Abstract. The article deals with the theory of ornithomorphic archetypes in mythology. Among other things, it describes how stopping at the image of the “акку-каз” – Akukaz, the Turkic peoples, as well as other peoples, express their manifestation in the system of cognition. In Turkic understanding “Akku-kaz” is regarded as a symbol of loyalty, friendship and holiness, while in other nations it is regarded as an image extending two worlds, a symbol of the human soul, protector, savior of children, an image with a human and divine nature.

These kinds of mythical subjects in fiction prose form a poetic system with a non-mythological character. This phenomenon can also be attributed to one of the characteristics of the postmodernist trend in literature and philosophy. Gothic style, magical realism, mythological realisms, mythological plots, motifs, strokes are all concepts that caused the emergence of the idea of authenticity on the way from fantastic birth to realism. The application of the method of magical realism in a work of fiction is a special direction that reveals the laws of parallel life, dialectics in general, and the nature of opposing phenomena in different societies, manifested in the irrational maturation of epistemological knowledge based on national codification, Kazakh understanding and folk thinking. The writer's story "Қоңырқаз" – "Konyrkaz" highlights various issues - several ideas come together in one small epic. Although the ending of the work was simulative, the so-called "deception" made the reader aware of the basics of magical realism.

Key words: magical realism, simile, mythologeme, archetype, neo-mythology, national code.

А.Б. Абдуллина¹, Ш.А. Доскеева², К.Т. Тұлебаева³

^{1,2,3}Alikhhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

Орнитоморфный архетип птицы в мифологии (По мотивам рассказа А.Кемелбаевой «Қоңырқаз»)

Аннотация. Статья посвящена теории орнитоморфных архетипов в мифологии. В том числе, рассказывается как, останавливаясь на образе «акку-каз», тюркские народы, а также другие народы выражают свое проявление в системе познания. В тюркском понимании «Акку-каз» рассматривается как символ верности, дружбы, святости, а в других народах - как образ-продолжение двух миров, символ человеческой души, защитник, спаситель детей, образ, носящий человеческий и божественный характер. Подобного рода мифические сюжеты в художественной прозе образуют поэтическую систему с не мифологическим характером. Это явление также можно отнести к одной из характеристик постмодернистского направления в литературе и философии. Готический стиль, магический реализм, мифические реализмы, мифологемы, мифические сюжеты, мотивы, штриховые детали – это все понятия, ставшие причинами появления идеи подлинности на пути от фантастического рождения к реализму. Применение метода магического реализма в художественном произведении - особое направление, в котором раскрываются закономерности параллельной жизни, диалектики в целом, характер противоположных явлений в различных обществах, проявляющееся в иррациональном созревании эпистемологического познания, основанного на национальной кодификации, казахском понимании, народном мышлении. В рассказе писателя «Қоңырқаз» освещены различные вопросы – в одном небольшом эпическом произведении объединяются несколько идей. Хотя окончание произведения было симуляционным, так называемый «обман» заставил читателя осознать основы магического реализма.

Ключевые слова: магический реализм, симуляция, мифологема, архетип, неомифология, национальный код.

1 Кіріспе (Абдуллина А.Б.)

Әдебиеттануда, соның ішінде фольклорда «құс» архетипі – адам жанының кендігімен, терендігімен, азаттығымен, бостандығымен, жан тыныштығымен сабақтасып жатқан, тазалықтың, еркіндіктің символымен астасып жатады. Қай елдің мифтік танымын қарасақ та, негізгі түпкі лейтмотив – адами болмыстың құс бейнесімен тамырлас болғандығында. Тілдегі қалыптасқан таңбалар да осы таным-түсініктен туса керек. Соның ішінде «орнитоморфты» архетипке келер болсақ, жалпы құстектілік ұғымы – неомифологиялық жүйеде екі әлемді байланыстырып

тұратын тотемдік сипаттағы образдар. Соның ішінде, ұлттық танымдық жүйеде сұңқар, мұзбалақ, аққу, қаз, көгершін, көк ала үйрек – тек поэтикалық-көркемдік жағынан ғана емес, магиялық, тотемдік нанымға көмкерілген символдық бейнелер. Мақаламызда осы аталғандардың ішінде «қаз» архетипіне тоқталмақпыз. Алайда, түркілік мифологиядағы «құс» архетипі – екі әлемді байланыстырушы, өмір ағашының көгіндегі самұрық құс бейнесімен астасады. Тек түркілік таным емес, басқа халықтар наным-сенімінде де құс (басқа халықтарда: үйрек, бұлбұл, көкек, бозторғай, т.с.с.) ілкі-ата, түп-ата символикасымен пара-пар. Космогониялық мифологиядағы трансформацияға ұшыраған мифтердің түп-төркіні – бірізділікке саяды. Барлығындағы ілкі-аталық сипат – үш әлемдік белдеу, «өмір ағашы», «алтын құс», «алып құс» мифологемалары. «Құс» архетипін діни-танымдық өлшем негізінен алар болсақ та, «қарға», «аққу», «қаз» бейнелерінің нанымдық ерекшелігінде халықтық сипат барын аңғарамыз. «Аққу» архетипі көркем шығармада поэтикалық, мифтік тұрғыдан талданып, оның символикалық бейнесі халық арасында нақты ассоциативтік өріспен концептуалданғанын білеміз. Халық арасында «аққу-қаз», орыс халқының мифологиясында да «гуси-лебеди» ұғымдарының қатар жүретін қосарлы да күрделі сөз екенін байқаймыз. Базалық мифологияда «аққу-қаз» архетипі – диалектикалық мәнге ие, атап айтсақ, өмір мен өлім, әйел мен ер, жер мен көк секілді қосарлы мәндерді айқындаушы символ.

2 Материалдар мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері (Абдуллина А.Б.)

Мақала мәтнінде қазақ ұғымындағы, сондай-ақ басқа халықтардағы «құс» архетипінің негізі қарастырылып, салыстырмалы зерттеу негізінде жүзеге асты. Аталған теориялық дағдыларды А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі арқылы дәлелдеу – мақаланың тәжірибелік мәніне саяды. Сондай-ақ әңгімеге поэтикалық талдау жасалып, интермәтінділік тұрғысынан сараланды.

2.2 Материалға сипаттама (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А.)

Өнердегі орнитоморфты архетип – ежелгі грек, рим мифологиясынан бастап бүгінгі күнге дейін трансформацияланып, түрлі халықтың наным-сенім, діни түсінігіне, өмір сүру салты мен дәстүріне орай өзгеріп, немифологиялық сюжеттерде көпфонды қызмет атқаратын символикалық жүйе. Тек «құс» ретінде архетиптік бейнені талдар болсақ, оның мәдени, рухани, поэтикалық сипаты ашылмай қалар еді, сол себепті «құс» архетипі аясындағы орнитоморфтық сипатты басты назарға алар болсақ, тарихи, мәдени, халықтық сипат тұрғысынан талдап, соның ішінде біз талдайтын шығарма аясында халықтық түсініктің мәнін ашу басты негізге алынды. «Құс» архетипі – тотемдік сипатқа ие. Ұлттық психологияда адам өзінің табиғатына, болмысына орай түп-төркінін құсқа балап, салыстырып, немесе өнер адамдары «жанының» бөлшегін «құсқа» телиді. Ақындық пафостың бір бөлшегі ретінде өз жанын «көк ала үйрекке», «аққуға», «қоңыр қазға» балау – шығармашылықтың фетиші ретінде нанымдық фольклордың сарқыншақтары. Құсты адам жанымен қатар қою – мифологиядағы адам мен оның өлімінің арасын байланыстырушы «құс» архетипінің бейсаналы көрінісі. М.Косаревтің пікірінше тотемизм – адам дүниетанымының басты жемісі және оны былайша түсіндіреді: “как мировоззренчески осмысленное призна-

ние человеком его неразрывной связи со Всем окружающим Миром" (Косарев: 2003: 33). Адам – табиғаттың саналы бөлшегі ретінде, онымен дихотомиялық құбылыс бірлесіп жасап, сол әлемді одақтық деңгейде байланыстырады. Көркем туындыда әсіресе, адам мен табиғаттың ажырамас бірлігі – сонау мифтік дәуірден келе жатқан бернелеу. "Құс" архетипінің тамыры тереңде жатыр. Әр құстың символдық мәнін ашар болсақ, үлкен де ауқымды еңбек дүниеге келер еді. Алайда, біз мақаламызда "аққу-қаз" архетипін негізге алып, алдымен оның теориясына үңілсек. Жоғарыда аталған М.Косаревтің еңбектерін қарап отырсақ, жалпы қанатты құстар әлемі – соның ішінде маусымдық құстардың әрекеті – өмір мен өлімнің, туу мен өлудің, жаңару мен құлдыраудың, сему мен жанудың белгісін беретін ұғымға келіп саяды (Косарев: 1988: 96). Күз бен көктем – логикалық тұрғыдан алғанда, белгілі бір тірі нәрсенің, жанды табиғаттың өлуі мен туу мәнін беретін ұғымдар. Құстардың да, адамның өмірінің де, табиғаттың да – барлығының мағыналық тұрғыдағы рухани жалғастығы – осы символиканың басты нышаны. Түркілік таным бойынша, антропологиялық мифтерге сүйенетін болсақ, адам балшықтан (топырақтан) жаратылды, ал діни түсінік бойынша, Адам ата мен Хауа анадан өрбіді. Хант пен манси түсініктері бойынша, адам алғашында құстардан, соның ішінде ірі қанатты құстардан жаратылған (Кулемзин, 2000: 86). Сонда, адам мен құстардың жаны – ұқсас, бір-біріне жақын, адам – табиғаттың, соның ішінде аспан әлемінің жердегі елшісі, "періштетектіліктің" жердегі болмысы деп түсінген. Алайда, жердегі адамдардың барлығы – періште деген сөз емес, деистік түсінікте, алдымен құстардан жаратылғанмен, жердегі өмір сүру формасына, жағдаятына қарай, аспан әлеміне ауысып отырады деген түсінікке негізделсе керек. Осыған ұқсас сюжетті біз "Едіге" эпосынан, "Баба Түкті Шашты Өзиз" аңыздарынан байқаймыз. Көктегі үш періштенің жерге қонақтап, алайда біреуінің қанаты ұрланып, жер әлемінде белгілі бір шартпен қалып, ол шарттың орындалмай, көкке қайтадан ұшып кету сюжеті – бүкілхалықтық "құс" архетипінің негізінде жатқан таным. Түркілік сюжетте үш қыз аққу кейпінде келсе, хант пен манси халықтарындағы ағайынды-аққулардың жерге түсіп, қанаттарын алып, "адам" кейпіне енуі – Г.Х.Андерсеннің "Жабайы аққулар" ертегісіне ұқсас келеді. Бұл жердегі басты ерекшелік – түпкі сюжеттің ортақтығы, ұжымдық бейсаналықтың халық танымындағы көрінісі.

3 Талқылануы (Абдуллина А.Б., Тулебаева Қ.Т.)

Қазақ халқының танымында «аққу» архетипінің символикалық бейнесіне мыналар жатады: адалдық, пәктік, киелілік, достық, сүйіспеншілік, махаббат, кіршіксіздік, нәзіктік, сұлулық, жұптық, сенім. Міне, осындай концептілерге жауап беретін «аққу» символикасына қатысты мифтік аңыз-әңгімелер де жетерлік, тіпті көркем шығармалар да оған дәлел болары анық. Алайда, қазақ халқының ұғымында – «аққу-қаз» ұғымы киелілік сипатымен ғана ерекшеленеді. Ол – ұлттың өзгешелігінде, халықтың діннен хабары болып, «құс» архетипіне тотемдіктен бұрын, «ерекше жан иесі» ретінде қарауында деп білеміз. Үнді-Иран мифологиясы бойынша, аққу – адами және құдайлық қасиеттерді бойына сіңірген «тәңіриелік» қасиетке ие. «Ригведа» мен «Авестада» ғаламның бастауы, жаратушысы, құдай-тәңір ретінде көрініс береді (Жарникова, 2003: 45). Космологиялық мифологияға байланысты, пері Айда (Зайра)

да болады, және аққу кейпінде де кездеседі. Яғни, пері тек сұлу қыздың кейпінен бұрын құс болып, оның ішінде аққу болып келеді. С.Қондыбай бұл турасында: «Мифологияда аққу – медиатор. Ол суда, жерде, аспанда қозғала алатын образ ретінде үш дүниені жалғастырушы кейіпкерлердің негізгісі болып табылады» (Қондыбай, 1999: 255), - деген. Мифтік символика тұрғысынан қара болсақ: «Лебедь, еще одна солнечная птица, сопровождала Аполлона в его зимних миграциях в Гиперборею и связывала, таким образом, между собой северные и средиземноморские земли. Знаменитая «лебединая песня» является одним из видов «языка птиц» и этимологически изоморфна. В Индии в изначальных источниках лебедь (hamsa) является верховым животным Брахмы и Варуны и он же высиживает Яйцо Мира (brahmanda) (Бенуас, 2004: 54). Демек, салыстырмалы әдебиет тұрғысынан алатаны болсақ, аққу туралы мифтер әр халықта түрліше мән береді. Қазақ мифтерінде Аспани Арулық идеясымен (Соловьев) сай келіп, көбіне сұлулықтың символы бола отырып, көкте бақылап отырады. Олар мейірімді, жаралы, қайғылы адамдарға көмектесу үшін жерге түседі (Қалша батыр мен Аққу туралы миф-аңыз т.б.). Енді «қаз» ұғымына келейік. Халық ұғымында «қаз» - сағыныштың, жылылықтың, мұңның, тәтті бір аңсардың символын береді. «Қаздар қайтып барады» (әңгіме), «Айдыңға аққу-қаз оралды, сағындым сені», «Қаздар қайтып барады мекеніне», «Ұшырдым ұясынан балапан қаз» деген секілді поэтикалық бейнелеулерден байқайтынымыз – «қаз» архетипінің үлкен сезімге толы ностальгиямен үндесетіндігі. Ал орыс мифологиясында, әсіресе ертегілерінде «қаз» - ұрлықшы («Аленушка мен Иванушка» ертегісі), сондай-ақ, көңілді-өзілкеш, юморлы бейне ретінде («Жили у бабуси два весёлых гуся» орыс халық ертегісі) көрінеді. Ал еуропалық ертегілерде қаз – балалардың қорғаушысы, балалар әлемінің құтқарушысы ретінде сипатталады («Нильстың жабайы қаздармен керемет саяхаты» ертегісі). «Қаз» архетипі – көп халықтардың түсінігінде ортақ негізге ие «жағымды» образдардың бірі, себебі алғашқы қауымдық құрылыста бейсаналылық түйсігінде сюжеттердің ортақтығы заңдылық еді. Интермәтінділік турасында айтар болсақ, мәтін теориясының басты әдістерінің бірі – реминисценция. Бұлы шығармадағы адамның «қазға» айналып ұшуы да – реминисценцияға құрылған мотив. Өйткені, мифтік сюжеттер – көркем шығармада көшірме әдісімен жүзеге аса бермейді, прозаның поэтикалық, мәтіндік, бағыттық негізіне қарай өзгеріп, қаламгердің таным деңгейіне, сюжетті «ойнатып», «қарызға алып» (А.Кемелбаева), соны өңдендіру, жанрлық трансформацияның жетегіне сай шығарманы дүниеге әкеледі.

4 Зерттеу нәтижесі (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т.)

Осы ретте шығармаларында адамдар мен құстардың арасындағы көзге көріне бермейтін, жіпсіз, тылсым бір ерекше байланысты Айгүл Кемелбаева өте әсерлі жеткізеді. Мәселен, «Қоңырқаз» әңгімесін талдап көрелік. Бұл қысқаша ғана әңгімені оқып отырып, бірнеше ағымдардың, бағыттардың, дәстүрдің кішкене ғана жанрға тоғысқанына таң қаласыз. Магиялық реализм бағытында жазылған шығарма деп баға алған бұл еңбекте – шынымен шынайы реалийлер мен тылсымдықтың барына көзіміз жетеді. Басында готикалық бағыт та қамтылған ба деген ой жылтың ете қалғанмен, саралай келе, кейіпкерге де, оқырманға да үрей тудырғанмен, готикалық сарынның жоқтығына иланамыз. Шығарма толығымен магиялық

реализмнің талаптарына жауап береді. Орыс ғалымының айтуы бойынша, магиялық реализмнің басты критеріі мынада: «Фантастическое начало активно реализуется в произведениях магического реализма, но играет подчиненную роль. Переплетенное действительности и легенды, фантастических аберраций и обыденного приводит к тому, что невероятное становится правдоподобным, но и наоборот – обыденное кажется чудесным» (Кислицын, 2011: 274). Әңгімені бір деммен оқып отырып, болып жатқан шынайы оқиғаларды тізбектеп келе жатып, шығарманың соңындағы қиял-ғажайып оқиғаның астарына бірнеше уақыт ене алмай, қайтадан оқуымызға тура келеді. Шығарманың фабуласына келер болсақ, оқиға дәстүрлі негізде басталып, дамып, шиеленісіп, кульминациялық шегіне жете бергенде, сюжеттік-композициялық жүйе дәстүрлі реализмнен сәл алшақтап, магияға ұласады. Ежелгі нанымдық мифтің реминисценцияланған сюжеттік желісіндегі басты ой – адам жанының тыныштықты аңсауынан, таза мекенін табудан, өз «отанына» оралуға, «мәңгілік» мекенге аттануға, жалған өмірден гөрі риясыз «періштелік» бейішке ұмтылудан, лас қоғамнан жерініп, әдемі мекенге аяқ басуға деген ынтызарлық. Шығарма екі параллельді әлемді қатар суреттеп отырған іспетті, екі әлемнің бейнесі ортақ арнаға тоғысқан. Әңгіменің о баста берілген басты деталі – адамның құспен терең байланысы. Өйткені Қаршыға жүкті кезінде, барлық аққу-қаз атаулының шикі жұмыртқасын жарып, жерігін баса отырып, өзінің жанымен ғана емес, тәнімен де «құстегілік» сипатының, бойындағы белгісінің барын аңдатады. Әрине, бұл физиологиялық құбылыс екені де белгілі, бірақ жеріктіктің бұндай «ашкөздік», «опасыздық», «қатыгездік» сипатпен жүзеге асуында да мән бар еді. Халық түсінігінде «обал», «сауап», «кие», «қарғыс» деген секілді сакральды ұғымдардың, ұлттық кодқа жауап беретіндей үлкен жауапкершіліктердің бары екені белгілі. Осы ретте ғалымдардың мына пікірін келтірген жөн: “Авторлық ұстаным – Жер-Ананың қойнауындағы байлыққа қол сұғуға болмайтындығы. Табиғат Ананың Адамзат баласына берері жетерлік, бірақ тіршілік иелерін қару ұстап қыра беруге болмайды. Адам қолынан қырылып, «Қызыл кітапқа» енген аң-құстардың тағдыры біздің де басымызға келуі ғажайып емес» (Orda, Sarsenbayeva, 2019, pp. 79-89). Бұл жерлегі басты лейтмотив – адамзаттың табиғатқа тиесілі нәрсені озбырлықпен иемдену, өзара үндескен, жымдасқан үйлесімділікті, тыныштықты бұзу, соның салдарынан да табиғаттың адамзатқа қайтарар жауабы да – қатыгездікпен тынады. “Өзін табиғатпен етене танитын көшелі қоғам өмірінде аң-құстың киесі жайлы ұғымдар қатаң сақталған. Олардың да адам тіршілігімен ұқсас тыныс-тіршілігі бар, сондықтан оны пайдаланудың да жөн-жосығы болады деп ұғынған. Қазіргі қазақ прозасындағы бірнеше ұрпақ өкілдерінің шығармаларынан көрініс табатын осы қастерлі түсініктер арқылы екі түрлі құбылысты байқауға болады. Бірі адамзатқа аяулы саналатын аң-құс түрлеріне адамның қарым-қатынасы мен адамға зиянкес саналатын түрлерімен арақатынасына құрылып, оқырманға ой айтудың құралына айналады. Ұлт мәдениетінде құс атауларының да ырым-жоралғылық, тыйымдық, нанымдық қасиеттері мол болған. Мифологиялық дүниетаным бойынша, ертедегі адамдар құсқа, жоғары әлемнің бейнесі, көк тәңірімен тілдесіп көк пен жерді байла-ныстырып тұратын киелі күш – тотем деп табынған” (Карбозов, Шегебаев, Қырғызбаева, 2022: 220), - деген пікір де ойымызға дәлел болады. Киелілік, қастерлілік

ұғымдарын білдіретін магиялық, тотемдік, анимистік түсініктегі символикалық бейнелер, образдар – халық танымының басты көрсеткіші. Алайда Қаршығаның бұл әрекеті – білместік пе, ауру ма, ессіздік пе, жан қалауы ма, тылсым күш пе, нақты шешімі айтылмаса да, оқырман позициясы түрліше бағамдайды. «Көлдерге жалғыз жаяу кетіп қалатын Қаршығаның жабайы құс жұмыртқаларына өлердей құмартып, аяғы ауырлығына қарамай жүзіп іздеп, жыл құстары толтырып тастаған ұяларды үптеп, жұмыртқа ұрлап жеп жүргені қойшы мен әйелінің үш ұйықтаса да түсіне кірмес еді. Жеңсік ас дегбірін алып, ақылдан айырған әйел әр ұядан екі жұмыртқа алып, табанда шикідей жұтып жүрді» (Кемелбаева, 2001: 4). Бұл сюжетті бағамдап отырсақ, «ақылдан айырылған» әйелдің өз еркінен тыс, яки иррационал деңгейде жетіліп үлгермеген, барлық құс атаулының ұясын, жұмыртқасын жарып, өз қалауын жасауы – үлкен бір қарғыстың, кесепаттың келе жатқанын аңдатады. Тағы бір ой туындайды. Сонда, жеріктік – тек физиологиялық қажеттілік қана, оны адам өзі тежей алса, өз-өзін қолға алса, өз еркінен тыс нәрсеге берік тұрып, тәнін қанағаттандырмаса да болатын дүние ме деп ойлап қаласың. Себебі, халық ұғымында, егер әйелдің жеріктігі қанбаса, баласы кемтар болып туылады деген нанымның бары белгілі. Алайда, барлық жеріктігінің талабын орындаған Қаршығаның баласының қалайша кемтар болғанына күдікпен қарайсың. Мүмкін, бұл сәйкестік болар. Екінші бір ой – баланың ерекше болуы – құстардың киелілігінен, яки адамзаттық қарғысқа ұшырап, олардың жанын ауырту арқылы барын «алып кету», осылайша адамзатқа «обал мен сауапты» ұғындыру. Үшінші бір ой – өмірдің жалғандығын ұғындыру. Яки күндердің бір күнінде әр адамның жүрегінен «аққу-қазы» қош деп, аспани әлемге ұшып, мәңгілік мекеніне аттанатынын ұғындыру. Төртінші ой – автор мен бас кейіпкердің белгілі бір шындықты бір негізден, бір астарынан немесе бір қырынан көре алатындығын, өмірлік мәселелер мен қиялдық негіздердің өзара бейсаналы түрдегі гносеологиялық танымның ең жоғарғы сатысында ойлайтындығын көрсету.

Қоңырқаздың құс атаулыға бейсаналы түрде жақын болып, бірнеше суреттер мен альбомдардың беттерін осы бір тіршілік иесімен толтырып, жанына жақын тартуы – анасының құс жанымен біте қайнасып, жақын болуының бір ишараты. Анасы жұмыртқаларды шикілей жеуі – адам мен құс байланысының тығыз нығайып, баласына да берілуі ғажайып нәрсе емес, табиғилыққа келеді. «Қаршыға енді құс тұқымын киелі санап, қанаттылардан қорқатынын жүрегінің түбіне терең жасырған» (Кемелбаева, 2001: 8). Осы сөйлемнен-ақ ананың баласының басындағы қайғысына құсқа жасаған опасыздығын мойындап, жүрек түпкіріндегі «обал» сезімінің оянғанын байқаймыз. Құс – адам секілді, адам жанымен пара-пар, барлығын адамнан артық түсінетін «ақылды» тіршілік иесі екендігі шығармада штрихтармен көрініп қалады. Алайда, қанша өкінгенмен, Қаршығаның бұл қателігі – қызын ерте есейтіп, оның балалық шағы, көзі, жанары үлкен бір сабырлыққа толған, ертерек жетілген, қыз-тағдырдың метаморфозалануына әкеп соқтырады. Яки қыз бір түрден келесі түрге өтеді, көшеді. Әсісере, мифтік танымда көп кездесетін метаморфоза ұғымы – көркем туындыда көп кездесетін мистикалық реализмнің бір әдісі. Қоңырқазды барша адам кемсітіп, жарымес санап, өздерінен аластатқанмен, оның ойы мен өресі басқа адамдардан әлдеқайда жоғары еді. Оның жанын түсінген тек қана – суретші

Еркежан. А.Кемелбаева шығармаларында «өнер адамдарының» бейнесі шынайы талант, айдынды ақыл иесі, адам жанын түсінетін нәзік психолог ретінде суреттеледі. Қоңырқаздың қанатты періштелерге ынтызар болып, бала көңілден армандауы – жай ғана қиял ғана емес еді. Жалпы қазіргі қоғамда Қоңырқаз сияқты жаны жаралы, тәні сау болса да, жүрегі шытынаған адамдар қаншама. Олардың да арманы – таза өмір, шынайы бақыт, жан тыныштығы. Міне, Қоңырқаз образы арқылы автор қоғамдағы жан жарасына шалдыққан адамдардың бейнесін бергісі келді. Жүрегі сондай мейірімді, адам баласына қысастық ойламайтын Қоңырқаздың көршінің мысығын сонша азаптауы – ол кереғарлық, жындылық, тентентік емес еді, осыншама уақытта жиналып қалған іштегі ыза, ашу, құсалық еді бұл. Шығармада екі жерде «қарғыс» ұғымына ишарат жасалады. Біріншісі – құстар, екіншісі – мысық. Екі әрекет те – бейсаналы дәрежедегі іс. Шығармада тағы аталған деталь – мүшел жас. Қазақ ұғымында мүшелдің алар орны ерекше. Міне, осы сәтте Қоңырқаздың арқасындағы қанат іспетті жауырын қатты білініп, көзге көріне бастап, анасын сарсаңға салып қойғаны белгілі. Осылайша, шығарма шиеленіскен тұста, «енді не болады екен?» деп отырған оқырман күтпеген жерден симуляциялан оқиғаға тап болады. Шығарма толығымен симуляцияға құрылмағанмен, шарықтау шегінде Қоңырқаз симулякр-бейненің бір қырын танытады. Сөйтіп, елігіп отырған оқырман шығармада бірінші рет «алданады». Шығарманың соңы – магиялық сипатқа толы, яки Қоңырқаз әдемі қанаттарын шығарып, суда өзіне жайлылық, рахат сезім тауып, дүниеауи әлемнен алыстап, өзінің әдемі әлеміне енгеніне қуана-қуана келіскендей болып, аққу құстармен бірге ұшып кетеді. Шығарманың шешімі – тосын қиялға толы болғанмен, Қоңырқаз – мифтік кейіпкер емес, фантастикалық та белгі байқамаймыз. Неоромантикалық қаһарман десек, жалпы образдық тұрғыдан алар болсақ, көңіл түкпірінде, әр адам сенерліктей, сонау футурологияға бой алдыратындай, астарында сәл шындықтың оты маздаған образды байқаймыз. Ғалым Б.Малиновскийдің пікірін негізге алсақ, миф – наным-сенімді көрнекілеп көрсететін құрал, күнделікті қажеттілікке қатысты ережелерді ұсынады, оның бос қиял емес, керісінше, «адамдар бет бұратын тірі реалийлер» деп көрсетеді (Малиновский, 2015: 81). Шығармадағы басты ұстанған принцип те осы. Мифтік қаһарманның магиялық реализмнің басты кейіпкер болуы абсурдтық мәнге ие болып тұрғаны да немифологиялық танымның, постмодернистік бағытттың, бірнеше ағымдар мен бағыттардың астасып, бірігіп, тұтастыққа, синкреттілікке ұласқан идеялылығын байқаймыз. Бұл әңгіменің өн бойы магияға негізделіп, басты фокус та мифтік негізге арналмағанмен, магиялық реализмнің элементі – метаморфоза түрі жақсы көрініс берген. Шығармадағы бейреалдылық пен мистика, яки тылсымдық әлемнің өзара байланысы – тек қазіргі қазақ әдебиетінде емес, бастауы сонау жазба әдебиеттің қалыптасуының арна басында да тұрды. Әдебиеттануда теориялық тұрғыдан магиялық реализм ретінде кең талданып, тенденция, жаңа бағыт ретінде қалыптаспады, тек мотивтерді, әдістерді ғана көркем прозада тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазіргі әдебиетте ғана эксперименталды түрде бастап қолданды, соған сәйкес қазір кең өріс алып келе жатыр. Магиялық реализмнің басты ерекшелігі – магиялық, фантастикалық дүниелер мен реалистік шындық, шынайы өмір параллель жүреді, оқиға, тартыс, кейіпкер екі әлемге қатар “қызмет етеді». Тек фольклорлық

қана емес, мәдени-философиялық, қиялдық-танымдық элементтерді реалийлермен қатар қолданатын жанрлық ерекшелікке ие. Негізгі қызметі – мүмкіндіктердің тек байланысы ғана емес, әдеби мәдениетті, гиперкеңістікті, философиялық үлкен ойды көркемдеп жеткізу. Оқырманның «Қоңырқаз» әңгімесін оқып отырып, әңгіменің мәнін бірден түйсіне қоймауы мүмкін. Шығарманың да басты идеясы – адамның құсқа айналуы да емес. Автор тек осы элементті басты стратегия ретінде ала отырып, қаламгер адамзаттық философиядағы – адалдыққа құштарлық, өмірдің жалғандығы, қоғамдағы алалық, адамдардың озбырлығы, адамзаттың адамзатқа жаулығы, шынайы өмірді аңсау, құрсаулықтан шығу, шеңберден, қалыптасып қалған рамадан босау секілді идеяларды негізге алған. Магиялық реализм әдісіндегі тағы бір ерекшелігі – психологизммен де байланыстыруында. Басты образ Қоңырқаз бен суретші арасындағы ым мен ишара, екеуінің іштей түсінісуі, әсіресе суретші ағайдың терең ойлы көзқарасы, өзіндік бағамдауы, сырттай кішкентай қызды зерттеуі, оның жан дүниесін түсінуі – шығармадағы бейсаналы түрдегі адамдар арасындағы ішкі түйсіктің мәнін көрсетеді. Тіпті, өзінің шешесінен де артық тани білген адам – суретші ағай еді. Анасы керісінше, оны тұншықтырып, үйден шығармай, қыздың ерекше екенін біле тұрса да, іштей қабылдамай, жақсы көріп тұрса да, кеудеден итеріп, салқынқандылық танытуы – басында қатыгездікті меңзесе, шығарманың соңында әйел жанының күйзелісін, оның да сырттай қатты болып көрінгенімен, іштей жүнжіп, уайымдап, адамдарды жанына жуытпайтындай қорған жасап, өз әлемінде өмір сүретін адамның типін көреміз. Шығармадағы қосымша кейіпкер ретінде берілген Қаршығаның ағасы мен жеңгесі де түрлі психологиялық эмоцияны бастан кешіреді. Шынайы қайнаған өмір, қойшы тағдыры, шағын ғана отбасы, баланы аңсаған жанұя, алданып қалған қыз, оң жақта босанып қалған қарындас – шығармадағы реалистік тақырыпты қозғайтын оқиғалар. Шығарма осылай реалистік сипатта басталады. Магиялық сипаттың нышаны тіпті де байқалмайды. Дәстүрлі композициялық, не бірыңғай реалистік, не бірыңғай мифтік танымға құрылған шығарманың форматынан өзгеше, яки сатылай тұрғыдағы екі түрлі бағыттың бірінен соң қатар бір шығармадан табылуы – авторлық позицияның көркем мәтіндегі белгісі. Көркем шығарманың шешімі ғажап дүние болғанымен, айтылатын ой, негізгі идея, авторлық позиция иллюзия болып көрінгенмен, қаламгер адам мен адам, адам табиғат, адам мен әлемнің байланысын осындай әдістермен түсіндіреді. Сонда шындық дүние, реалистік ой – тек дүниеауи, заттық мәселемен шектеліп қоймайды, объективті шындық пен субъективті шындықтың аясынан философиялық, рухани, болмыс пен табиғат арасындағы үйлесімділікті шебер суреттеу.

5 Қорытынды (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т.)

Көркем шығармада мифтік-мистикалық бағыттың көрініс табуы постмодернистік бағыттың шарықтап дамуының әсерінен. Халықтың ежелгі пайым-түсінігі, танымы көшірме емес, интермәтінділіктің түрлі әдісімен қайта жаңғырды. Дж.Уайттың мына пікірі осы жерде орынды: «сложная» проза активно вторглась в современную литературу, и значительная часть ее мифологическая проза – стала одним из заметных литературных направлений» (Уайт, 1971: 15). «Құс» мифтік архетипі аясында біз «аққу-қаз» құсының А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесіндегі магиялық

реализмнің аясында бейнеленгенін көрдік. «Құс» архетипінің барлық халықтардағы бейнесі бір-біріне айна-қатесіз ұқсас болмағанмен, олар туралы сюжеттер, мотивтер, детальдар көп халықтар арасындағы ұқсастықты, параллельдікті, ұжымдық ақыл-ой дамуының бейсаналы түрде жүзеге асқанын, барлығының түп төркінінде ортақ идея жатқандығын көреміз. «Құс» архетипінің символдық мәні мифологияда дамып, жетіліп, көркем шығармада немифологизацияланып, прозаның поэтикалық сипаты арқылы жаңаша түрленді. Ғажап оқиғаға толы объективті реалийлер біте-қайнасып, дихотомиялық құбылысқа айналады. Автордың қыздың құсқа айналу процесін гиперболизация әдісімен береді, яки жай ғана ұшып кетпей, үлкен символикалық мәнді береді. Бұл әлемнің, қоғамның бейнесін қыздың жердегі өмірімен, ал мәңгілік, жерұйық утопиялық мекенді аспан әлемімен сабақтастырады. Сайып келгенде, “Қоңырқаз” әңгімесіндегі шындық өмір мен магиялық әлемнің тұтасып, бір магиялық реализм әдісіне жинақталуы адам мен адамның, адам мен табиғаттың, қоршаған ортаның арасындағы ғажайып байланысына келіп саяды.

Әдебиеттер:

1. Бенуас Л. Знаки, символы, мифы. – Москва: Астрель, 2004. – 160 с.
2. Жарникова С.В. Золотая нить. Вологда: Областной научно-методический центр культуры и повышения квалификации, 2003.
3. Карбозов Е., Шегебаев А., Қырғызбаева А. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі сакральдылық ұғым-түсініктердің көркемдік қызметі // “Керуен” журналы. № 3, 76-том. 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19>
4. Кемелбаева А. Тобылғысай. – Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
5. Косарев М. Ф. Основы языческого миропонимания: По сибирским археологоэтнографическим материалам. – М.: Ладога100, 2003.
6. Косарев М.Ф. Человек и живая природа в свете сибирских этнографических и археологических материалов // Некоторые проблемы сибирской археологии. М., 1988 С. 84–112.
7. Кулемзин В.М., Лукина Н.В., Молданов Т.А., Молданова Т.А. Мифология хантов. Томск: Издательство Томского университета, 2000.
8. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Зерде, 1999. – 304 б.
9. Кислицын К.Н. Магический реализм // Знание. Понимание. Умение. №11, 2011.
10. Malinowski B. Magic, Science and Religion. Martino Fine Books, 2015. 92 p
11. Orda G., Sarsenbaeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangaliev R., Mekebaeva L. (2019) [Human nature and ecology in modern Kazakh literature // Articulos. Latin American utopia and practice. Año: 24, extra no. 5, pp. 79-89. International revision of philosophy and social theory. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-Venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.] <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29981>.
12. White J.J. Mythology in the Modern Novel. A study of Prefigurative techniques. Princeton University Press. 1971. – 246 p.

References:

1. Benoise L. (2004) Signs, symbols, myths. - Moscow: Astrel, - 160 p. (in Russ)
2. Kosarev M. F. (2003) Fundamentals of pagan worldview: Based on Siberian archaeological and ethnographic materials. M: Ladoga100. (in Russ)
3. Kosarev M. F. (1988) Man and living nature in the light of Siberian ethnographic and archaeological materials // Some problems of Siberian archeology. M., Pp. 84–112. (in Russ)

4. Kulemzin V.M., Lukina N.V., Moldanov T.A., Moldanova T.A. (2000) *Mythology of the Khanty*. Tomsk: Tomsk University Press. (in Russ)
5. Kondybaev S. (1999) *Introduction to Kazakh mythology*. – Almaty: Zerde. - 304 p. (in Kaz)
6. Kislitsyn K.N. (2011) *Magic realism // Knowledge. Understanding. Skill*. No. 11. (in Russ)
7. Karbozov E., Shegebaev A., Kyrgyzbaeva A. (2022) *The artistic function of concepts of sacredness in modern Kazakh stories // Keruen journal*. No. 3, volume 76. (in Kaz) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19>
8. Kemelbaeva A. (2001) *Tobylygsai*. - Astana: Elorda., – 120 p. (in Kaz)
9. Malinowski B. *Magic, Science and Religion*. Martino Fine Books, 2015. – 92 p. (in English).
10. Orda G., Sarsenbaeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangalieva R., Mekebaeva L. (2019) *[Human nature and ecology in modern Kazakh literature // Articulos. Latin American utopia and practice. Año: 24, extra no. 5, pp. 79-89. International revision of philosophy and social theory. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-Venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.]*. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29981> (in Eng).
11. White J.J. (1971) *Mythology in the Modern Novel. A study of prefigurative techniques*. Princeton University Press. – 246 p. (in Eng).
12. Zharnikova S.V. (2003) *Golden thread*. Vologda: Regional scientific and methodological center of culture and advanced training. (in Russ)